

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ¹⁾

IV

1870 թւականն է: Այս թւականի սեպտեմբերիցն է սկսւում իմ դործունէութիւնս ուսուցչական ասպարիզում:

Սարից որ իջանք գիւղ, ես գնացի քաղաք, յուսալով՝ որ Մա-
կար սրբազանը կը կատարէ իր տւած խոստումը: Գնացի մօտը, բայց
ընդունելութեան մէջ մի տեսակ սառնութիւն և զգուշութիւն
գտայ:

Երբ որ պատմեցի Եջմիածնի բոլոր անցքերը և վերջումը չի-
շեցրի իր խոստումը, — աչդ մասին կը խորհնէք, ասաց:

Ինձանից յետոյ Մանկունին զօրեղացաւ, Մուշեղ քահ. հեռաց-
նել տւեց իր տպարանից, ընկերներիս սիրաշահեց: Մի տարուց յե-
տոյ Միքայէլին քահանայ ձեռնադրել տւեց և ուղարկեց իրանց գիւղը:
Նա այլ ևս չէր կարող մնալ Եջմիածնում տկարութեան պատճառով:
Մովսէսը (Վարդանեան) մնաց իբրև տպարանապետ, այդտեղ էլ ամուս-
նացաւ: Տպարանից մեծ աշխատանք չունեցաւ Մովսէսը, բայց յար-
մարութիւն ունեցաւ վերջին պատերազմի ժամանակ մի քանի օգ-
տաւէտ կապալներ վերցնել, որից այնքան վաստակ ունեցաւ, որ կա-
րողացաւ իր սեփական տպարանը բանալ Թիֆլիսումը:

¹⁾ Տես մասն առաջին «Մուլճ» 1893 թ. № 4, 5, 6, 7-8, 9 և 10:

Ինձ առաջարկեցին գնալ Ասալցիսա ուսուցչութեան, և ես էլ յանձն առայ:

Այդ ժամանակ մենք չունէինք աւանդելի աւարկաների համար դասագրքեր, չունէինք մի որ և է օրինակելի և կարգին դպրոց, ամեն ինչ նոր էր սկսուած բռնակ այս ու այնտեղ: Դասատուութեան համար ինձ տւին չորս առարկայ՝ աշխարհագրութիւն, Թւաբանութիւն, ազգային և ընդհանուր պատմութիւն: Գիտութեան առարկաներն էլ սրանք էին, մնացածը լեզուներ էին՝ հայերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն, այլ և կրօն, երգեցողութիւն և վայելչագրութիւն: Ուսուցչական ժողովներ չէին լինում, ոչ էլ ուսման ծրագիր ունէին: Տեսուչը Վարդան Աբովեանցն էր, մի շատ ազնիւ և պատւական հայ, բայց իր պաշտօնին շատ անյարմար:

Չորս առարկան շատ շատ էր գործը նոր սկսող ուսուցչի համար, բայց ես սովորած էի վերցնել, որովհետեւ ուրիշ յանձն առնող չկար: Ես պէտք է սովորածս նորից սովորէի, այն ևս ոչ թէ ինձ համար, այլ ուրիշներին նոյնը հաղորդելու համար զիւրին եղանակով: Այս նախապատրաստութիւնը ինձանից շատ ժամանակ էր խլում, այլ ևս ազատ ժամանակ չէի ունենում, որ տեսնեմ ինչ են անում և ինչպէս են դասաւորում իմ միւս պաշտօնակիցներս:

Երբ որ իմ նախորոշած չափովն անցայ առարկաները, սկսեցի կրկնել, և այլ ևս դաս պատրաստելու կարեւորութիւն չունէի. այնուհետեւ ազատ ժամերս նւիրեցի միւսների դասերի այցելութեանը աւելի նրա համար, որ ինձ համեմատեմ նրանց հետ, որովհետեւ վախճում էի, թէ մի դուցէ՛ իբրեւ խամ ուսուցիչ՝ թոյլ լինեմ զտնւած և յետ մնացած փորձառու վարժապետներից:

Եւ ինչ տեսայ, Տէր իմ Աստուած... Հիմա էլ որ միտս է զալիս միտս սարսում, մազերս փշաքաղւում են: Այցելութիւնս սկսեցի նախակրթարանից: Այդ դասարանը բուն ուսումնարանի շէնքից անջատուած էր, ինչպէս անջատուած է լինում դոմը լաւ շէնքերից: Եւ հէնց դոմի էլ նման էր արտաքուստ, իսկ ներքուստ նման էր խողանոցի, երբ բազմութիւ մեծ և փոքր խողովներ իրար զլիսով ընկնելով՝ որը բրթբրթում է, որը խռչկում, որը մրթմրթում է և որն էլ ճղաւում, ճչում: Անկարգ, անկանոն, ամեն մէկի ձեռին մի առանձին գիրք կամ տետրակ, իսկ վարժապետը մի կատարեալ

վայրենի, իսկ և իսկ խոզարած, մի երկայն ճիւղոտ ձեռին մէկի գլխին էր խփում, միւսի ձեռներին։ Ինքը սարկաւագ էր, տէրտէրի հագուստով, երկայն հասակով ու մօրուքով և մի երկայն գլանաձև դուխաբորի գդակ էլ գլխին, որ դասի ժամանակ ևս չէր վերցնում, վախենալով, որ դատարկ գագաթը ծանծով չլցնէի։

Այս պատկերն ունէր ուսումնարանի կրթութեան արմատը, նրա օրօրոցը կամ բոյնը, որտեղ պիտի թեւաւորէին, որ կարողանային թռչել դասարանից դասարան և ոչ թէ խեղդէին նոյն իսկ բնի մէջ, նոյն իսկ օրօրոցումը։ Այդտեղ պէտք էր սիրագործով մօր յատկութիւն և նրա նման մենդառու կաթով լիքը ստինք ունեցող մէկ դաստիարակ կամ գոնէ այդ գաղափարին մերձաւոր մի բան, այլ ոչ երբէք մի հրէշ։

Այս արմատից սկսած դէպի վեր բարձրանալով՝ ես հանդիպեցայ նորանոր հրէշներին։ Ֆրանսերէնի ուսուցիչը շարունակ հարբած էր լինում և գլուխը կորցրած նոյն իսկ դասատան մէջ։ Ինչ օյիններ և կատակներ ասես, որ աշակերտները չէին խաղում նրա գլխին։ Երբ որ ներս էի մտնում ևս, իսկոյն թողում էին վարժապետին խաղացողները և շուտով իրանց տեղերում նստում սուս ու փուս, որ ես չտեսնեմ, բայց երեխան ինչպէս կարող է խաբել իրանից մեծին, եթէ նա խելքը գլխին մի մարդ է։ Մանկավարժի բնագլում, հոտառութիւն ունեցող ուսուցիչը կարող է նկատել և իր առջև չերևող բաները, իսկ երեցածի ամենախորին խորշերը թափանցել։ Բոլոր վարժապետների էլ դասաւանդութեան մէջ չկար ոչ հնութիւն և ոչ նորութիւն, այլ մի այլանդակութիւն։ Ո՞վ է լսած կամ տեսած, օրինակ, այսպէս բան։— Իմ ներկայութեան ժամանակ, ռուսաց լեզուի ուսուցիչը դասն սկսեց բառահարցութեամբ, թէ ռուսաց այս ինչ բառը ինչպէս պէտք է ասել հայերէն։ Աշակերտը մի քանի բառ ասեց ենթադրութեամբ, իսկ վարժապետը պահանջեց, որ նա իմանար։ Բայց որտեղից իմանար խեղճը, բոլոր իմացածն էլ մոռացաւ և մնաց ապուշ կտրած։ Բոլորն էլ մնացել են սառած. ոչ ով իրաւունք չունի ասելու, որ ինքը գիտէ։ Այս վարժապետը միևնոյն ժամանակ և տեսուէ է, աշակերտները նրա իրաւունքից վախենում են և պատկառում։ Աշակերտը լռեց, վարժապետը նոյնպէս և այս տեսեց մի ամբողջ ժամ, ամբողջ դասը։

Ջանգը տւին և խեղճ աշակերտները այդ մտաւոր բանտարկութիւնից դուրս թռան որ մի փոքր ազատ օդ շնչեն:

Դպրոցի բարոյակոն կողմը ուզես շուքես պէտք է ներդաշնակ լինի մտաւորին: Մտաւոր կրթութիւն չեղած տեղը ի՞նչ բարոյական կրթութիւն կարող է լինել: Անկարգութիւն, կեղտոտութիւն, ստախոսութիւն, ստահակութիւն, ամենազանգուարէն զբաղմունքներ զանազան խորշերում և բոլորն էլ ըստ ալամ...

Այս բոլորը տեսնելուց յետոյ ես զարմացած էի մնացել, որ այսպիսի մի շրջանում իմ դասերի ժամանակ աշակերտներին մէջ էին նշմարում որ և է անուշադրութեան նշան, որ և է չարութիւն, ոչ մէկ անգամ չէր պատահում, որ բարկանամ մէկի վրայ, մինչդեռ միւս դասարաններում վարժապետների տուր ու դրամիոցի ձայնը մինչև իմ դասարանն էր հասնում և իմ աշակերտների դէմքի վրա՝ նշմարում էի խուլ բողբոջի արտայայտութիւն, կարծես ասում էին՝ լսում էք, վարժապետ, պաշտպանեցէք մեզ, ազատեցէք մեզ այդ բարբարոսներից, մեր յոյսը ձեզ վրայ է, տեսէք մենք այնքան չարգում ենք ձեզ, որքան պատուում, ուրեմն մենք՝ վատ աշակերտներ չենք, այլ մեր վարժապետներն են վատ... Ես կարմրում և սպրթնում էի այդպիսի բողբոջներում, իմ ներքին յուզմունքն անցնում էր աշակերտներին, որոնց մէջ կային բաւական չափահաս պատանիք և ընդունակ: Ամենայն օր զգում էի, որ ինձանից մի բան անցնում էր նրանց, նրանց վարակելիլը, նրանց աճելն ու զարգանալը շօշափելի և զգալի էր ինձ համար և ես դրանով մխիթարւած էի: Ուրախ էի շատ, որ պատմութեան և թուրքականութեան դասերն իմ ձեռքս էին, մէկով ներշնչում էի նրանց մէջ իդէալական ձգտումներ, իսկ միւսով՝ զարգացնում նրանց մէջ տրամաբանօրէն մտածել: Իմ և աշակերտներիս մէջ եղած հոգեկցութիւնն ամուր էր, բնական, սրտանց և անկեղծ: Մինչդեռ միւս վարժապետները իրանց դասարաններից դուրս էին գալիս պատժած և պատժւաչ, մաղձերը խառնւած, ունքերը կիտած, ես իմ աշակերտներիս հետ դուրս էինք գալիս մեր հոգու ամենալաւ դրամադրութեամբը: Դասամիջոցին անգամ չէին ուզում գլուխ ինձանից, ուզում էին, որ իրանց հետ զրօսեն և զրոյց անեն, ի հարկէ մեծերը միայն: Տգէտ և անկիրթ ծնողաց զաւակները մի ասուածալին պատիժ են իրանց ծնո-

դաց համար: Ծնողները այն կարող են հնձել, ինչ որ ցանել են, գանգառելու իրաւունք չունին: Այս մի և նոյնը կարելի է ասել և վարժապետների համար: Նրանք էլ ինչ որ ցանեն՝ այն կը հնձնեն: Աշակերտի անկարգութիւնը, անուշադրութիւնը, բխամտութիւնը և այլ շատ թերութիւնների հարիւրից 99-ը վարժապետի տւածն է:

Ես մի յօդւած ունիմ գրած պատժի մասին և տպւած է «Գրպրոց» ամսագրում: Նրա մէջ պարզ ի պարզոց ասած եմ, որ աշակերտի ջանքանքը մեծ մասամբ վարժապետինն է. և թէ պէտք է պատժել աշակերտին, ապա նախ պէտք է պատժել վարժապետին, իսկ սրան էլ պատժելուց առաջ պէտք է պատժել տեսչին կամ հոգաբարձւին, որ ջանցալից վարժապետներ է տւել անմեղ մանուկներին:

Ախպըխայում ես զգացի, որ կոչւած եմ խարազանով սրբել, մաքրել մեր կրթութեան տոճարները բարոյական աւազակներից: Այս ձգտումը իմ մէջ մինչև փանատիկոտութիւն հասաւ:

Այդ ժամանակ Ախպըխայի յաջորդը Պարզեան Սուքիաս վարդապետն էր: Սա ուզենալով ռուսերէնից դասեր առնել ինձանից, առաջնորդարանում սենեակ տւաւ ինձ և սեղանակից արաւ իրան իբրև վարձատրութիւն իմ աշխատութեան համար: Ինքն արդէն քաջ հայկաբան լինելով հեշտ էր ինձ համար համեմատական մեթոդով նրա ուշադրութիւնը դարձնել գլխաւորապէս երկու լեզւի մէջ եղած քերականական տարբերութեան վրայ, որ ինչքան շատ է մեր աշխարհիկ լեզւի վերաբերմամբ, այնքան քիչ է զրաբառի հետ համեմատած: Արդիւնքը հիանալի դուրս եկաւ: Վերջերումս ասում էր, որ մի բան է թարգմանել և ինձ է նւիրել ինչան երախտագիտութեան: Այդ երախտագիտութեան հաւաստիքը ցայսօր դուրս չեկաւ, բայց ես հաւատում եմ, որ կարող է և դուրս դալ:

Շատ մօտիկ լինել պ Սուքիասին և յարգւելով նրանից, ես պատմում էի դպրոցի թերութիւնները և յորդորում, որ նրա բարեկարգութեանը հոգ տաս: Ես ինձ յուսադրում էր, բայց ի զուր: Վարժապետները կապւած էին այնպիսի աղաների հետ, որ դուրս վռնդել ոչ ոք չէր կարող: Իսկ աղաների հոգ չէր, որ ուսումնարանն անկարգ է, իրանք այնտեղ զաւակ չունէին: Կային հոգաբարձուներ, որոնց որդիքը նոյն դպրոցումն էին ուսանում, սրանք շատ էին ցանկանում դպրոցի բարեկարգութիւնը, բայց առեւտրական և այլ կապեր

ունենալով աղաների հետ, չէին կարող ձայն հանել: Աղայութեան մասին ես զաղափար չունէի, այդ զաղափարը ես առաջին անգամ Ախլցխայումն ստացաւ քանի մի անգամ հիւրասիրելով աղաների տանը և տեսնելով նրանց տան նահապետին: Այդտեղ միայն ես տեսայ ասիական աղայի տիպը: Երեակացեցէք ձեզ մի ծայրայեղ սամադուր, և կըստանանք ասիացի աղայի տիպը: Աղան պէտք է լինի մի կուռք, միայն խօսուն, և պէտք է խօսի՝ ինչպէս կը խօսէր կուռքը իր խորամանկ և գործին շատ հմուտ մի քուրմ, առանձին ձայնով և ոճով: Բոլոր ներկայ եղողները միայն խունկ պէտք է ծխեն և զանազան փառաբանութիւններ անեն ձեռները սրտին զբաժ: Պէտք է նայեն նրա աչք և ունքին, ունքերի պռոտելու հետ պէտք է խոր տխրութեան մէջ բնկնեն, և նրա ժպտելու հետ՝ պէտք է քահ-քահ խնդան բարձրաձայն, և այլն և այլն և այլն: Նա մի անմատչելի և անազորոյն բռնակալ է և իր տան մէջ. ո՞վ կարող է նրա կամքի դէմ ոչ թէ մի բան ասել, այլ անգամ մտածել: Ախլցխացոց աղայապաշտութիւնը մինչև անգամ վայրենութեան էր հասնում: Առաջին քարը եւ ձգեցի այդ հոտած լճի մէջ, լիճն սկսեց ալիքներ բարձրացնել և փոքր ինչ հովհարել: Այս բանը պատահեց այսպէս:

Մէկ անգամ ինձ մօտիկ մի մարդ հարցրեց.

— Պարոն Աղայեանց, ինչպէս էք գտնում մեր ուսումնարանը:

— Շատ վատ, պատասխանեցի կտրական:

— Ինչպէս թէ «շատ վատ», այդ ինչ էք ասում:

— Այո, շատ և շատ վատ, մի կատարեալ խղանոց է:

— Իսկ մեր վարժապետները:

— Խոզեր են:

Իմ այս ասածը մի գունդ թթիւմոր էր: Դրանից շաղախեցին մի ահագին խմոր, որից թխեցին զանազան կարկանդակներ և ուտեցրին ժողովրդին: Եթէ ես մէկն էի ասել, լսողներն աւելացրել էին հարիւրը, բոլորն էլ իմ անունից: Այս բանը այնպէս մեծացաւ, ինչպէս գլորուող ձեռնագունդը, որից ահագին կոյտ շինելով՝ վերջումը մի հրէշի կերպարանք են տալիս վրան ուր ու գլուխներ աւելցնելով:

Հոգաբարձուները տակն ու վրայ եղան իրանց նախադահի հետ,

կանչեցին տեսչին, որ անշապաղ մի ժողով կազմէ և ստիպէ ինձ, որ ես իմ ասածներս յետ առնեմ և ներողութիւն խնդրեմ:

Ժողովը կազմեց. ներկայ էին բոլոր ուսուցիչները, ամենքն էլ միաձայն և միախորհուրդ, բացի մէկից, որ իմ կողմն էր: Դա մի հայ-կաթոլիկ երիտասարդ էր, բայց մտաւորապէս աւելի լուսաւորչական էր, քան բուն լուսաւորչական վարժապետները: Մի յառաջաբանով տեսուչը յայտնեց ժողովի նպատակը:—Ժողովուրդը յուզւած է ասաց, որովհետեւ դպրոցի վարկը վայր են ձգել նրա աչքումը: Տարաբաղդաբար մեզանից մէկն է արել այդ, և յատկապէս պ. Աղայեանցը: Հոգաբարձութիւնը ցանկանում է, որ պ. Աղայեանցը յետ առնէ իր ասածները, եթէ իրաւ ինքն է ասել, իսկ եթէ ոչ՝ արդարանայ, ցոյց տայ, որ ինքն այդպէս բան ասած չէ, որ այդ բոլորը զրպարտութիւն է: Հիմա խօսքը ձերն է, պ. Աղայեանց:

—Շատ ուշ էք խօսք տալիս ինձ, պ. Աբովեանց: Եթէ նախ քան այս ժողովը՝ կանչած լինէիք ինձ առանձին, ես ձեզ խորհուրդ կը տայի, որ ժողով չկազմէք, քանի որ ամբողջ տարին ոչ մի ժողով կազմած չէք: Դուք գիտէք, որ քննութիւններն սկսում ենք և արդէն մէկ շաբաթից կը վերջանայ: Քննութիւններից յետոյ՝ սուս ու փուս ինձ կը հեռացնէիք իբրեւ մի խռովարար մարդու, և ձեր գործը կը շարունակէք ձեր ասածի պէս: Իսկ հիմա ինչ ասեմ: Ինչ որ դուք լսել էք, ես էլ եմ լսել: Այնպէս բաներ են ասում, որ ես նոր եմ իմանում և ինքս չըզիտեմ նրանց սուտն ու ճշմարիտը, բայց այդ հրդեհն ես ինքս եմ գցել, ես եմ վառել:

—Ուրեմն պէտք է յետ առնէք ձեր խօսքը, ձեր ասածը, որովհետեւ դուք անպատուել էք բոլոր վարժապետներին, վայր էք գցել սրանց վարկը ժողովրդի աչքում, պէտք է այս պարոններից ներողութիւն խնդրէք:

Այս վարժապետներն սկսեցին զանգատուել, թէ ինչ և ինչ եմ ասել իրանց, որին սրտիսի մականունն եմ տուել...

—Այո, այո, ասել եմ, ասացի և պատրաստ եմ ասածներս մի առ մի ապացուցանել, որովհետեւ, ձեր երեսին եմ ասում, ես ձեզ վարժապետ չեմ համարում, այլ որին ապուշ և որին դահլիճ:

Եւ սկսեցի մէկ-մէկ նկարագրել ամենքին էլ: Երբ հերթը հասաւ Ֆրանսերէնի ուսուցչին, նրան այնպէս ողողեցի, որ ամենքն էլ մոռա-

ցան իրանց ստացած հարւածները: Մինչդեռ ամէնքն էլ չափից դուրս բարկանում էին երբ նկարագրում էին, բողոքում էին, թէ սուտ է բոլորը զրպարտութիւն է, սա միայն բերանն էր զնձրտում և իբրև մի թքաման լուռ ու մունջ տեղաւորում էր ըր գլխին բոլոր թուքս ու մաղձս:

—Դուք ասացէք, պարոններ, շարունակեցի ես, սա մարդ է, ունի արդեօք մարդկային պատուի նշան, եթէ ունի, թող կենայ և ապտակ զարկէ ինձ, թող գոնէ բողոքէ, բայց սա մի վատահոտ միջատ է, մի բաղլիճ, մի ձիճու ամենավատթար տեսակից... Կարձիք ասել, որ սուտ է ասածս: Ձեր յանցանքը այն է միայն, որ չափից դուրս տգէտ էք և բթամիտ, չըզիտէք, թէ ինչ է սւտումը, ուր մնաց որ իմանաք, թէ ինչ է ուսուցումը. իսկ այս թշառ արարածը եղել է Խալիպեան ուսումնարանումը, այնտեղ որպէս թէ աւարտել է իր ուսումը և նրա անունով էլ մտել այստեղ, որ բարոյապէս ապականէ մեր ուսումնարանը: Սրանից կարող էք գուշակել, թէ ձրպիսի հրէշներ է տւել մեզ Խալիպեան ուսումնարանը:

Տեսին չընկարագրեցի, բայց նա ստիպեց, որ իր մասին էլ յայտնեմ իմ կարծիքս, զիտէր, որ իր մասին ես վատ կարծիք չունեմ, մինչև անգամ մի առանձին սէլ էի տածում դէպի ինքը ի պատիւ իր անմահ հօր:

—Դուք ինձ էլ չէք հաւանել, ասել էք, որ ես տեսութեան անյարմար եմ: Եթէ այդպէս է, հապա ինչու եմ տւել ինձ այս վկայականները, նայեցէք, և քանիս եմ, տեսէք: Այս ասելով վկայականները փռեց սեղանի վրայ, որոնցից շլացան վարժապետները և այնպիսի մի դիւք ցոյց տւին, որ երևում էր, թէ իբր անհնարին էր դրանց դէմ մի բան ասել:

—Ինչու ես ձեզ թողած՝ ձեր թղթերին պէտք է նայեմ, քանի դրոշով կառնեմ ես այդ թղթերը: Ամենայետին առամաբոյժը դրանից շատ վկայականներ ունի: Այդ թղթերը կարձիք եմ արդեօք տեսութիւն անել: Թըւեմ արդեօք ձեր պակասութիւնը իբրև տեսչի, և իբրև ուսուցչի: Ահա ձեր տեսութեան սրտուղները՝ սրանք չեն արդեօք ձեր վարժապետները: Երբ որ սրանց հաւանում և պաշտպանում էք, մնացածն ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Դուք բարի էք չափից դուրս, բայց անհոգ էք վերին աստիճանի: Ձեր

սրտումը կրակ չըկայ, զուրկ էք ձեր հօր եռանդից, այնու ամենայնիւ, ես կը ցանկայի, որ Հայոց ազգը ոչ թէ ձեզ մանուկներ տար կրթելու, այլ թոշակ տար և վերակացութիւն մի որ և է պարոցում: Ձեր բարի վարք և բարքով դուք կարողէք բարի օրինակ լինել ժապետաց համար, իսկ կառավարիչ լինել և այն՝ վերանորոգող, բարեկարգող կառավարիչ, դուք չէք կարող: Եթէ իմ մէջ այրող կրակից գէթ մի կայծ լինէր ձեր սրտում, դուք երկու ձեռքով կը գրկէիք ինձ, իսկոյն կը նկատէիք իմ ձգտումը և կաջակցէիք ինձ: Դուք հաշտուած էք եղածի հետ, թէկուզ վատ լինի, իսկ ես եթէ հաշտուէի եղածի հետ՝ այսօր վարժապետ չէի լինիլ և այսպիսի վարժապետներին անպէտք չէի համարիլ: Դուք ձեզ խոհեմ էք համարում, իսկ ինձ՝ անխոհեմ, ձեզ խաղաղասէր էք համարում, իսկ ինձ՝ խռովարար: Ես այդ ընդունում եմ, բայց ընդունում եմ ոչ որդիս յանցանք կամ թերութիւն, այլ մեծ արժանաւորութիւն: Մեր ուսումնարանը ախոռ է, ինչո՞ւ, որովհետեւ վարժապետներն իրանց պորձին հմուտ չեն, դաստիարակի կոչում չունին, տեսուչն աւելցունակ է, հոգաբարձուք հոգեբարձ են, իսկ այդ կարող է այդպէս չը լինել, կարող է անհամեմատ լաւ լինել, որովհետեւ նիւթական պակասութիւն չըկայ, հարկաւոր է միայն որ ժողովուրդն իմանայ եղածի վատութիւնը և լաւագունին ունենալու ցանկութիւն յայտնէ: Եթէ ժողովուրդը հաւատացել է իմ ասածին և պահանջում է, որ ուսումնարանը բարեկարգւի, փառք և պարծանք նրան, այդ դադափար տւողին: Ես խռովարար չեմ, այլ ժողովրդի բարեկամ, մանուկ սերունդի կրթութեան պաշտպան, և յանուն այդ սուրբ դադափարին ես բողբոջում եմ իմ դէմ կազմած քո այս ժողովի դէմ: Այս ասելուց չետոյ ես դուրս եկայ ժողովից...

Միւս օրը ժողովրդի իրարանցումը սաստկացաւ: Ասել էին, թէինչ և ինչ եմ ասել ժողովում և մէկը տասը շինելով՝ հաղորդել էին միմեանց: Այդ ժամանակ քաղաքում էր և Յովակիմ՝ Գեղամեանցը: Ժողովրդի մէջ սա ինձ էր պաշտպանում և ուրիշ կերպ էլ կարելի չէր: Սա գրում էր զանազան շարադրութիւններ և բերում մօտ, որ ես քննադատում և մի ուղղութիւն տամ իրան: Երբ մի որ և է դրածի չէի հաւանում, նորից գրում էր ահադին տեսրակներ և բերում իմ ուղածիս համեմատ գրած: Շտկելով իր գրածները մի և նոյն ժա-

մանակ աշխատում էի վարակել իմ գաղափարներով և դիտումներովս և իր մէջ ինքնագործունէութեան և յառաջ դնալու վստահութիւն էի զարթեցնում: Սա էլ էր եղել Խալիպեան ուսումնարանումը, բայց արտաքսել էր իրրեւ ըմբոստ աշակերտ: Այս ֆակտը նրան բարձրացրեց իմ աչքումը և ոչ թէ ստորացրեց: Ըմբոստ լինել Խալիպեան ուսումնարանում կը նշանակէ հակաձ լինել դէպի լաւը: Բայց որքան լաւ կը լինէր, որ նա այդ ուսումնարանում երբեք եղած չը լինէր: Այսօր դա իր թերի կողմերի համար Խալիպեան ուսումնարանին է պարտական:

Հարցաքննութիւններն սկսեցին: Ես խնդրեցի տեսլին, որ իմ առարկաներս առաջ գցի, որ շուտ հեռանամ և աղմուկներից ազատւեմ: Նա յօժարութիւն ցոյց տուաւ և իմ դէմ չեղաք դիրք բռնեց: Բայց վստահամբաւ ուսուցիչները իրանց բոլոր ազգականներով խնամիներով և քառորներով միացան, որ քննութեան ժամանակ շշկեցնեն աշակերտներին, աշխատեն բանը այնպէս բերել, որ երեւայ թէ ես ամենեւին ոչինչ չեմ սովորեցրել, որ ես մի շառլատան եմ կղել և ուրիշներին վայր գցելով ինձ եմ ուղել բարձրացնել, իմ թերութիւններն եմ ուղեցել ծածկել: Այս բանն ինձ համար կեանքի և մահու խնդիր էր, հացից պիտի զրկէին, եթէ չըկարողանային իմ վարկը ժողովրդի աչքում գցել: Սրանք, ժողովրդի հողսը քաշելով, բանի տեղ չէին դրել աշակերտներին, որոնք իմ քաջամարտիկ և անվեհեր զինուորներս էին: Դրանցում կային ոչ միայն շատ ընդունակ, այլ բաւական խոշոր և ուժեղ տղաք: Սրանք երբոր իմացան, թէ իրանց վրայ մի արշաւանք պիտի լինի, մի ասպատակութիւն, թէ այդ բանին յօժար են նոյն իսկ տեսուչն և յաջորդը, երբ տեսան վերջապէս իմ յուզւած և վրդովւած լինելս, եկան ինձ միամտացրին, ասելով՝

—Վարժապետ, դուք բոլորովին անհոգ եղէք, բնաւ չըվրդովիք, մենք ձեր դասերն այնպէս գիտենք, որ մեզ չեն կարող շփոթել, մանաւանդ որ այդ գոհնիկները ձեր ոչ մի առարկայի հոան անդամ առած չունին, ինչ գիտեն, որ ինչ հարցնեն: Բայց մենք դրանց աւելի լաւ կը պատժենք, իրանց դասերի հարցաքննութեան

ժամանակ կարող ենք ասել՝ ի՞նչ ենք սովորել, որ ի՞նչ պատասխան տանք. «հէ՛ բան մ'ալ չիցտենք»...

—Ո՛ւշ, ասացի, այդպէս բան չըսէսք է անէք, դուք չըսէսք է հետեւիք դրանց չարութեանը:

Այս յառաջադէմ աշակերտներից էր Ստեփան Մալխասեանը: Երբ որ ամեն կողմից յարձակւեցին սրա վրայ, դեռ մէկին չըպատասխանած միւսն էր հարցնում, միւս կողմից երրորդը, չորրորդը, սա իրան չըկորցրեց և մի այնպիսի պաշտպանողական դիրք բռնեց, ինչպէս մարդ բռնում է մէջքը մի պատի դէմ տալով, երբ վրան յարձակւում են մի խումբ կծոտողներ:

—Սպասեցէք, պարոններ, ասաց, ես ձեզ ամենքիդ էլ պէտք է պատասխան տամ, որ չասէք, թէ չըկարաց պատասխանել. միայն թոյլ տէք, որ նախ մէկին պատասխան տամ, յետոյ միւսին:

—Այո՛, այո՛, գոչեց ժողովուրդը, ձեզ ով է հարցաքննիչ նշանակել, ինչո՞ւ չէք թոյլ տալիս, որ ինքը վարժապետը հարցաքննէ:

Ես, տեսնելով, որ աւելորդ եմ, իբրեւ հարցաքննող, վեր կացայ տեղիցս և գնացի հարցաքննող աշակերտների վերջին նստարանի վրայ նստեցի, ասելով ժողովրդին՝—Ահա ես և մանկունք իմ, քննեցէք, ինչպէս գիտէք:

Հակառակորդներս իրանք գլորւեցին ինձ համար փորած հորի մէջ, խայտառակւելով թէ ժողովրդի և թէ աշակերտների առջև:

Վրդովմունք բարձրացաւ քաղաքացոց մէջ, որոնք կարծես մի առիթի էին սպասում: Հաւաքւեցին պրն. Պտուղեանցի տանը, ինձ էլ հրաւիրեցին այնտեղ, շնորհակալութիւն յայտնեցին, և խնդրեցին որ ես չըհեռանամ:

—Մենք կարձակենք, ասացին, բոլոր վարժապետներին էլ, հոգաբարձուներին էլ, տեսչին և յաջորդին էլ: Դուք կազմեցէք ձեր ուղած խումբը և բարեկարգեցէք մեր դպրոցները:

—Շնորհակալ եմ, ասացի, ձեր համակրութեան համար, բայց ընդունել ձեր առաջարկութիւնը՝ չեմ կարող: Այստեղ կայ մի զօրեղ ոյժ, որի տակ ընկճւած էք դուք, և թէև այսօր ոտքի էք կանգնել, բայց վաղը դարձեալ կընկճւիք: Իմ հոգսը դուք մի քաշէք. ես հէնց այսօր հեռագիր ոտացայ Ալէքսանդրապոլից, ուր հրաւիրում են ինձ ուսուցչութեան:

Յոյց տըւի Աւետիքիցս (Բաբայեանց) ստացած հեռագիրը, որից աւելի յուզեցին և յորդորեցին ինձ մնալ, բայց ես մնալ չէի կարող, որովհետեւ այդ կընշանակէր կեանքս ու պատիւս վտանգի տակ դնել:

Այստեղ միջանկեալ ասեմ, որ այս դէպքից տասը տարի անցած՝ ես կրկին գնացի Ախալցխա, և այս անգամ ոչ իբրեւ հասարակ ուսուցիչ, այլ իբրեւ թեմական վերատեսուչ: Տասը տարւայ մէջ դրպորոցները մասամբ բարեկարգուել էին, բայց ժողովուրդը դարձեալ գոհ չէր ոչ հոգաբարձուներից և ոչ ուսուցչական խմբից: Մի բողոքագիր տըւին ինձ խուռն բազմութեամբ: Յիշեցնում էին շատ տարի առաջ իմ արած պահանջներս, և հիմա իրանք էին պահանջում, որ ի կատար ածեմ նոյնը: Ես խաղաղացրի դրբուած խնդրատուներին, ասելով.

—Այն ժամանակ ես միայն քանդում էի իմ հոգս չէր թէ ով պէտք է շինէ, բայց որովհետեւ այժմ ես պէտք է լինեմ շինողը, ուստի խնդրում եմ, որ ինձ ժամանակ, որ տեսնեմ ինչ կայ շինելու:

Եւ ես շինեցի, ինչքան հնարաւոր էր. բայց մի տարի միայն անցած է. Խորէն Ստեփանէն նշանակեց յաջորդ՝ միանգամայն նաեւ տեսուչ ուսումնարանների, թեմական տեսչից անկախ, և նա փոխեց, փոխիսեց ամեն ինչ:

Ախալցխայից հեռացայ ես 1871 թւականի ամառը: Դուքս գալիս բոլոր աշակերտները ետեւիցս ընկան երգելով տխուր երգեր: Յաջորդի տան մօտով անցնելիս ահագին աղմուկ բարձրացրին և ցոյցեր արին, որ իմ կամքիցս դուրս էր: Պատահմամբ այդտեղ գտնուեց և Ալէքսանդրապոլի դպրոցների հոգաբարձու Զիթողոնց Պետրոս աղան, որ ախալցխացոց բարկացնելու համար ասել էր. «Զեզի համար դեռ վաղ է լաւ վարժապետներ ունենալը, դա մեզի կը վաչելի»:

Յիրաւի Ախալցխայի աղաները սովոր էին հին խալֆաների, որոնք պէտք է լինէին իրանց չիբուխչին, զահէչին, միմոսը, շողոքորթը, լրտեսն ու կաւատը: Իրանց շնորհքը պէտք է ցոյց տային իրանց տէրերի համար ուղերձներ գրելով, իսկ նրանց հակառակորդների վրայ պարսաւանք և երգիծանք: Խալֆաների այս տիպը շարունակում է գոյութիւն ունենալ այժմ մեր զրականութեան մէջ:

Էջմիածնի և Ախալցխայի անցքերից յետոյ ինձ այլ ևս ոչ մի տեղ չէին ընդունիլ՝ համարելով խոռվարար, բայց իմ բախտից Ալէքսանդրապոլ հրաւիրողը Աւետիք Բաբայեանցն էր, որ շատ լաւ էր իմանում, թէ ինչ է իմ ուզածը։ Այս հանգամանքն արժանի է ուշադրութեան, և ես ուզում եմ հետեւեալ գլուխը նւիրել այս խնդրի պարզաբանութեան։

VI

Մեր մտաւոր վերածնութեան առաջին կարապետները Գորպատի համալսարանի հայ ուսանողներն էին։ Սրանց յաջորդեցին Պետերբուրգի հայ ուսանողները։ Պետերբուրգի մտաւոր յեղափոխութեան շրջանում զարգացած հայ ուսանողութեան մի սուար մասը հայրենիք վերադառնալով՝ անկախ դիրք բռնեց և հասարակական գործունէութեան նւիրւեց։ Մարտիրոս Սիմէոնեանցը մտաւ երսիսեան դպրոց, այնտեղից էլ ձեմարան. Ռուբէն Ջալալեանցը գնաց Ագուլիս ուսուցչութեան, յետոյ եկաւ Թիֆլիս հիւրանոց բաց արաւ, որ մի տեսակ կլուբ դարձաւ ժամանակակից երիտասարդութեան համար. Զաքարիայ Գրիգորեանցը զբաղւանութ բաց արաւ և մի և նոյն ժամանակ Գալիանեան ուսումնարանի հիմնադիրներից և ուսուցիչներից մէկը դարձաւ. Գէորգ Եւանգուլեանցն ձգտում էր ամենքի մենտորը դառնալ. Սենեքերիմ Արծրունին «Մեղէի» վերանորոգներից մէկը դարձաւ և Գ. Արծրունու ախոյեանը հանդիսացաւ. Գ. Արծրունին «Մշակը» հիմնեց և Մեղական խմբի դէմ պարզեց իր դրոշակը։ Գաւառներում ցրւածներն էլ իրանց շրջանում հասարակական գործունէութեան նւիրւեցին։ Սրանցից մէկն էր ահա և Աւետիք Բաբայեանց, որ Ալէքսանդրապոլի դպրոցական գործի գլուխն անցաւ։

Սոյն այս խումբը դեռ ևս Պետերբուրգումն ունէր իր ապագայ գործունէութեան ձգտումը։ Այնտեղ դասագրքեր պատրաստելու հոգս էին քաշում, յօրինում և թարգմանում էին. հետեւում էին կրթական գործին, ուխտում էին ծառայել ազգի մտաւոր և բարոյական զարգացմանը փոխադարձ ձեռնուկութեամբ։ Ա. Բաբայեանցը դեռ ուսանող ժամանակ ձգտումն ունէր դառնալ բժիշկ-մանկավարժ։ Նա իր ազատ ժամերի մի մասը նւիրել էր դաստիարակչական գրւածների ուսումնասիրութեան։ Բայց յետոյ այս բաժինն իր ամուսնուն

յատկացրեց, տալով նրան ամենալաւ կրթութիւն, որից յետոյ նա դարձաւ մեր մէջ մանկական անդրանիկ պարտիզպանուհին, որ իր լայն նախագիծը չըկարողացաւ ի կատար ածել իրանից անկախ պատճառով:

Ես ես՝ զեռ Պետերբուրգում՝ սէր ձգեցի մանկավարժութեան վրայ ու մասնաւորապէս այդ նորածիլ ու թարմ գրականութեանը նւիրւեցի: Այդ գրականութիւնը իմ հայեացքների մէջ ահագին յեղափոխութիւն ձգեց, ամեն բանի վրայ ես սկսեցի նայել բարոյակրթական տեսակէտից, որով իմ վիպական գրածներս անգամ ստացան այդ դրոշմը: Նոր էին դուրս գալիս մին մինի եռեւից Զրեոբելի, Պետտալոցցու, Դիստէրէզի, Քէհրի թարգմանութիւնները և ուսն մանկավարժների ինքնուրոյն գրածները: «Աւելի» (ուսուցիչ) պարբերական թերթը կարդում էինք ամենայն սիրով և հետաքրքրութեամբ, մանաւանդ նրա փորձական դասերը զանազան առարկաներից: Աւետիքը թարգմանում էր Մեծ-պապի թւարանութիւնը ամենափոքր մանուկների համար, և այդ մէկ լաւ առիթ էր, որ փոքրերի մտածողութեան աշխարհը լաւ ուսումնասիրենք: Եւ ինչքան նորանոր հոգեբանական գիւտեր էինք սնում, որոնք սակայն շատ հնուց զտնւած էին լինում, ինչպէս ստուգում էինք յետոյ: Բայց սրանով մեր գիւտի արժանաւորութիւնը չէր պակասում, ընդհակառակը՝ աւելի ևս բարձրանում էր, երբ տեսնում էինք, որ նոյն նկատողութիւնն արեւ ևն աւելի նշանաւոր հեղինակներ: Պէտք է զիտենալ սակայն, որ այլ է մտածելը և այլ՝ ձեւակերպել և մարմնացնել մտածածը: Մենք կարող ենք նոյն իսկ Գեոթէի և Շիլլերի պէս մտածել, այսինքն՝ նրանց հայեացքներն ունենալ, բայց չըկարողանալ մեր մտածածները, մեր զգացածները, մեր ստացած տպաւորութիւնները նրանց պէս ձեւակերպել, պատկերացնել, հեղինակել, վիպասանել, բանաստեղծել, մի նկարչական յօրինածք շինել: Ամենայն յօրինածք պահանջում է յայտնի չափով տաղանդ: Կեանքի պատկերներն ամենքս ենք տեսնում, բայց միայն տաղանդաւոր նկարիչն է կարողանում նոյնը պատուով վրայ պատկերացնել:

Երկար ժամանակ ես չէի խոստովանում տաղանդ աււած բանի զոյգութիւնը Պիտերեն և նմանիք՝ այդ բանը չէին ընդունում, ես էլ հաւատում էի: Բեռլինը չէր ընդունում յատկութիւնների ժառան-

գահանութիւնը, ես էլ ինձ իրաւունք չէի համարում չընաւատալ, բայց յետոյ այդ խնդիրը շատ արծարծեց և պարզեց այնպէս, որ եթէ Բեռքլը ողջ մնար, կը խոստովանէր իր սխալը: Սրա պատճառն այն էր, որ բնական գիտութիւնները դեռ նոր էին ծլում և ծաղկում: Համալսարանի բնական պատմութեան բաժնի ուսանողները ոչ մի մտաւոր սնունդ չէին ստանում, այժմեան գիտութիւնը չըկար: Դարւին, Ֆոխտ, Հել'հոլց և ուրիշ շատերը նոր էին ծանօթացում ուսացող զրահանութեան մէջ և այն էլ ոչ ամբողջապէս, այլ քաղւածքով միայն կա՛կոոր-կոոր, իսկ այդ կոորները կուլ էինք տալիս հում-հում: Մեր մտաւոր պաշարը ճոխանում էր գրականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով: Մանկավարժութիւնն ևս դեռ մի մշակած սիստեմ չունէր: Ամեն ոք ինքը պէտք է շինէր մի ամբողջութիւն, ցրւած նիւթերից մի շէնք շինելով: Բայց մէկի շինած շէնքը միւսի համար պիտանի չէր: Որ և է սիստեմի կուրօքէն հետեւողները սովորաբար զուրկ են լինում ինքնուրոյն մտաւոր գործունէութիւնից, որովհետեւ սիստեմի տակ ընկած մանկավարժութիւնը մասնաւոր ազանդի կերպարանք է ստանում, քարանում է և ածելութիւնից զրկւում: Մանկավարժական ասպարիզում ինձ վիճակեց երկու իրարից տարբեր ուղղութեան դէմ պատերազմել—մի կողմից խալիֆայականի և միւս կողմից կապկաբար հետեւողների և թարգմանողների: Այս ակնարկութիւնս կը պարզւի հետեւեալ գլուխներում: Այժմ թողնենք այս և երթանք Ալէքսանդրապոլ:

(Արշարունակի)